

ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТАХ

Стаття присвячена розгляду характерних семантичних зв'язків у текстах староукраїнських ділових документів. Поділення довгого синтаксичного періоду на коротші елементи допомагає глибше зрозуміти зміст кожного конкретного висловлення.

Ключові слова: зв'язність тексту, староукраїнська ділова документація, складні мовленнєві акти.

Статья посвящена рассмотрению характерных семантических связей в текстах старouкраинских деловых документов. Разделение долгого синтаксического периода на более короткие элементы помогает глубже понять смысл каждого конкретного высказывания.

Ключевые слова: связность текста, старouкраинская деловая документация, сложные речевые акты.

The article deals with characteristic semantic connections in the texts of the old Ukrainian official documents. Division of a long syntactic period into shorter elements enables a better understanding of each utterance.

Key words: textual cohesion, old Ukrainian official documents, complex speech acts.

Зафіксовані усталеним чином на папері розпорядження влади, договори між громадянами, судові протоколи формують поняттєвий апарат правотворчості і регулюють правотворчі процедури. Ці документи є основою для постановня позитивного права у державі і, відповідно, прагматична спрямованість текстів ділових документів є регулятивною.

Жанрова система діловодства у XVI-XVII ст. була повністю сформована, ці документи впорядковували відносини між державою та громадянами. Українські ділові документи створювалися на базі універсальних традицій, з іншого боку, у них прослідковуються також особливості, що пояснюються історією, специфікою формування держави та літературної мови. Загальне оформлення офіційних документів, і особливо їх змістовної частини, зазнавало певної модифікації як з власне лінгвістичних, так і з екстралінгвальних причин. Для літературної мови XVI-XVII ст. характерними є граматично складні періоди, переважно – складнопідрядні речення, що утворюють текст. Описуючи мову листів Б. Хмельницького до Росії, У. Єдлінська зауважує, що у них часто вживалися “довгі, розповідні, із спокійною дипломатично-стриманою інтонацією” [1: 63] речення, була високо розвинена система сполучників і сполучних слів, які пов’язували окремі елементи між собою. Найчастіше у текстах листів та актових документів вживалися складні синтаксичні конструкції з різними видами зв’язку.

Для нашого дослідження закони побудови зв’язного тексту становлять значний інтерес, оскільки обрана автором послідовність речень зумовлюється передаваною за її допомогою послідовністю мовленнєвих актів. Широке застосування складних конструкцій

з кількома підрядними частинами в усіх документах досліджуваного періоду вказує на прагнення адресантів реалізувати в межах кожного текстового фрагмента якомога більше комунікативних цілей. На думку І.С. Шевченко, така спрямованість може бути розцінена як своєрідна економія у мовленні, яка не протирічить основним постулатам спілкування, і перш за все вимозі висловлюватися коротко [2]. У подібних випадках можемо говорити про вживання адресантом складних мовленнєвих актів.

Типологія складних одиниць мовлення була детально розроблена В.І. Карабаном [3] і широко застосовувалася у подальших дослідженнях з лінгвістичної прагматики (Л.Р. Безугла [4], Л.В. Михайлова [5], І.І. Морозова [6], І.С. Шевченко [2]). Згідно з цією класифікацією, виокремлюються три типи складних мовленнєвих актів – комплексні, композитні і складені, що об'єднуються в єдине ціле за допомогою семантико-прагматичних зв'язків. Між компонентними простими актами комплексного мовленнєвого акту існують відношення субординації, у композитному акті компоненти пов'язані відношеннями координації, у складеному акті компонентні акти пов'язані за допомогою відношень сприяння [3:12-13].

У комплексних мовленнєвих актах домоміжний акт, як правило, обґрунтовує головний. У такі відношення вступають переважно директиви та репрезентативи, коли адресант має на меті вказати на логічність, раціональність або виправданість дії, зазначеної у головній частині.

Директив, обґрунтований за допомогою репрезентатива, найчастіше висловлює прохання, наказ чи попередження. Виконання вказаного в основному мовленнєвому акті може не збігатися з інтересами адресата, і адресант намагається таким чином компенсувати негативне звучання свого висловлення, хоча б теоретично зменшуючи втручання у справи адресата.

Прохання і накази в актовій документації (протоколах, універсалах, вироках суду) мають силу розпорядження, і тому введені до їх структури пояснення вказують на правомірність винесеного рішення, напр.: *“Кды жь не о(ди)но(и) особе, але двема тьмь листомь комъпромисомь, albo и(н)те(р)цызою нашою мо(и) судити, права, листы и слушности границъ узнавати есть дана, справуючисе в то(и) справе во(д)ле того нашою листу и во(д)ле декрету трибунальскаго, яко судья полюбовны(и) и компромиса(р), зобу(д)ву(х) сторон доброво(л)не обраны(и)... тое, што есть в томъ описе нашою вашим(м) мл(с)тя(м) злецоно и провероно, и в мо(и) дано, тое розсудити и справовать, листы, права, приви(л)я и хто чого старожси(т)не во вживаню е(ст), жебысте вм. декретомъ свои(м) узнавши, тую справу нашу во(д)ле декрету трибуна(л)скаго ско(н)чити и во(д)ле листу, albo и(н)те(р)цызы нашою, рачили”* [7: 145].

Оскільки правова база на той час не була ще остаточно сформована, обґрунтування рішень влади містило переважно висловлення особистої думки короля чи, пізніше, гетьмана: *“Ино тебе самой добре явно ест, и жь мужь твой, небощик пань Янушь, держачи от нас тые дворы, немалую суму п(е)нязей выбрал, а однако жь мы, хотячи тебе в томъ ласку нашу учинити, половицу гумень в тыхъ дворех наших .. тебе даем держать и вживат(ь), а другую половицу тых гумен ажбы еси казала заховати у целости”* [8: 274];

Як обґрунтування для директива часто використовується повідомлення або припущення: *“А я вскорѢ при инныхъ дѢлехъ черезъ почту к великимъ государемъ писать буду: покорне бьючи челомъ чтобъ онъ ротмистръ от той казнѢ былъ воленъ: о что и повторя прилѢжно просячи отдаюся пилно звыклой вашой милости ласце”* [9: 390].

Порада може поширюватися пропозицією або застереженням. Таке поєднання фраз на позначення некатегоричного спонукання вказує на те, що виконання дії, названої у висловленні поради, буде виключно в інтересах адресата: *“Вы, то собе гараздъ розсудивши, печалуйте о томъ, какъ бы подъ Ругодевъ, и нигде в границы земли Ифлянское войско Господара вашего не приходило, вспомнувши, што перво сего малого часу не пожданье пословъ его Королевское милости, пана нашего, а за втяженьемъ з войски вашего Господара в землю Ифлянскую, много зла сталося и не борздо се успокоило”* [10: 247].

Пропозиція поєднується з обіцянкою для підкреслення взаємної вигідності передбачуваних дій: *“А в Батурине с ними так поступити прикажу как наставит меня милостивой монаршеской их царского пресветлого величества указ которого я, по преждевременному письму моему к вашей княжой милости писанному вскоре надеюсь которого и ныне покорно прошу, дабы своим доношением у великих государей исходатайствовать изволил”* [9: 345].

Готовність піти на поступки адресант висловлює також за допомогою прохання, поєданого з пропозицією: *“...прениско вашему свѣтѣйшеству кланяючися, сыновско покорно прошу: изволь, святѣйший отче ... от тых посланных старцев приносимые книги неотвратно принять, и... трудолюбному старцу Димитрію игумену архипастирско благословити починать намѢренное дѢло, в каком для вящего исправленія книг четій трех на время повели ваше святѣйшество через сих старцов прислати, а оные четіи по времени не долгом обѣщаюся я прислати”* [11: 184].

Порядок головного та допоміжного мовленнєвого актів прагматично зумовлений – частини розташовуються за пріоритетністю для висловлення.

Директиви, обґрунтовані репрезентативами (як у препозиції, так і у постпозиції) мають на меті збільшення вірогідності виконання каузованої дії, причому пояснення містить її причини чи можливі наслідки. Репрезентативи-обґрунтування можуть бути як прямі, так і непрямі.

Репрезентативи для посилення звучання також часто містять пояснення. Між тезою та її обґрунтуванням найчастіше існують відношення причини, темпоральності, доповнення. У межах комплексного мовленнєвого акту можуть сполучатися репрезентативи як одного, так і різних видів:

- Комплексне повідомлення, що складається з двох простих повідомлень: *“Не раз писалисмо до полковников порубежных, жеби справедливост з тих чинил, на которых бис показало, же с наше стороны якіс забойци находится, теди ми ведлуг договору, на горле кажем карати, і тепер писалисмо до полковника полтавского, жеби з тих забойцов справедливост учинено і всі животи, которис забрано, жеби поворочано”* [12: 209];

- Повідомлення і прийняття пропозиції: *“Изволили вы великіе государи по превеликой своей монаршой милости, на мое донесенье чрез дьяка Бориса Михайлова учиненое, прислати мнѢ милостивый свой монарший указъ, который я выразумѣвши и радостно восприявши, премного под ноги пресвѣтлого вашего монаршого престола упадаючи, покорственно вашему царскому пресветлому величеству челомъ бю”* [9: 391].

Вказівка на причину – частотний прийом у листуванні при передачі інформації найрізноманітнішого характеру. Це має надавати адресатові підставу вважати повідомлення істинним. Висловлення рішення підкоморського суду мотивується достатністю повноважень, наданих автору-урядовцеві, відповідністю його дій обійманій посаді: *“В чомъ я бачечи речъ слушную а повинность вряду моего по(д)комо(р)ского належачую, тые копцы*

комо(р)нику моему киевскому пану Семену Уруцкому по ты(х) урочисчахъ и знакохъ, от его мл(с)ти пана ма(р)шалка показаны(х), усыпати казаль” [7: 162-163].

В універсалах, привілеях висловлення причини їх видання має позитивне оцінне звучання: “...ознаймуемъ, ижь хотячи мы ѿ Блорочныя ваши ку его царскому пресвѣтлого величества маестатови, и реемнту нашому зычливе роненыя працы ласкою нашою ре-ементарскою нагородити, посылаем од боку нашого пана Івана ЛомѢовского, товари-ша значного войскового, которому з скарбу нашого войскового, давши певную суму, зле-цилисмо оному, абы онъ грошовым всѢх вас, уважаючи по годности и заслугах, уконтен-товал датком” [13: 756].

Якщо описувані події, навпаки, викликали незадоволення автора, ці емоції теж могли бути висловлені у частині обґрунтування: “То пак, дей, вы через тые листы н(а)ши предся тые вины и презыски тымъ кореневскимъ на немъ сказываеи и за то, дей, хоте его грабити, чому ж ся велико дивуемъ, ижьбы напотивку листовъ и розказан(ь) ю н(а)шому г(оспо)д(а)рскому таковою смелостъ маеи, а своимъ упорствомъ тые вины и презыски через листы наши тымъ кореневскимъ на немъ сказуеи, чого ж бы есте не мели чинити” [8: 166].

Інкולי висловленню причини надається додаткове темпоральне звучання: “Теди ми склонившиися на тое его отца ігумена з братією прошеніе, уважаючи же ест слушное и ку мноможенью хвали божой потребное, велѢлисмо видати с канцелярії войсковой ему отцу, ігумену и всей братіи, сей нашъ виразний потвержателный унѢверсаль” [14: 318].

Типові висловлення-доповнення функціонували в закінченнях записів у актових книгах як висновок до вищенаведеного тексту: “И просил слуга пана Яслико(в)ского ... абы тое очевистое созна(н)е ввозного в книги замковыя житомерские было записано, што-(м) записати казаль” [15: 131].

Отже, повідомлення нової інформації, ознайомлення з рішеннями влади наводилося переважно із зазначенням причин. Обґрунтовані репрезентативи характеризуються набагато більшим ступенем перлокутивної сили, ніж прості, тому протягом усього досліджуваного періоду ця стратегія була поширена у текстах документів для підвищення вірогідності виконання вказаної дії.

Композитні мовленнєві акти складаються з елементів, які доповнюють один одного, між ними існують відношення координації.

Композитний репрезентатив – “це такий композитний мовленнєвий акт, в якому поєднуються прості репрезентативи, що виконують дискурсивну функцію координованих мовленнєвих актів, і який характеризується складеною локуцією, композитною іллокуцією та перлокуцією” [3: 71]. Композитні репрезентативи виконують функцію опису, ознайомлення з обставинами справи. Саме цими стандартними фразами починалися судові документи, внесені до Литовської метрики та замкових актових книг: “Смотрели есмо тоз(о) дела с н(а)ны радами н(а)шими, стояли перед нами очевисто, жаловали нам боя-ре Вилен(ь)ского повета...” [8: 43].

Деталізований виклад обставин справи вважається стильовою особливістю тогочасних ділових документів Великого князівства Литовського. Характерним є і живинання композитних директивів у тій частині тексту, де йдеться про бажані чи обов’язкові дії з боку адресата (адресатів). Композитний директив утворюється з двох простих директивів (одного і того самого або, рідше, різних підвидів), що об’єднуються в межах висловлення на основі загальної комунікативної мети.

Композитне прохання поєднує у своїй структурі два простих прохання: *“...со унижением прошу покорно дабы яко книга оная милостиво у премилосерднейших монархов наших их царского величества была принята так и нуждныи их желания о которых слыше занесут челобитье или те на которые укажут наши универсальные листы были исполнены...”* [9: 198].

Композитна пропозиція може поширюватися обіцянкою, вказівкою на серйозність намірів адресанта: *“И мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского и все Войско Запорожское иному неверному царю служить не хотим, только тебе, великому государю православному, бьем челом, чтоб твое царское величество не оставляли нас”* [12: 298].

Отже, у композитних директивах реалізується спільна для обох частин висловлення перлокутивна мета, а складники (прості директиви) найчастіше належать до одного і того самого прагмасемантичного різновиду. У результаті в тексті утворюються композитні прохання і накази.

Складені мовленнєві акти В. Карабан вважає найбільш “прагматизованими” складними мовленнєвими одиницями, оскільки “вони, на відміну від комплексних і композитних мовленнєвих актів, де між компонентними мовленнєвими актами-функціями існують як семантичні, так і прагматичні дискурсивні відношення, утворюються лише на основі прагматичних перлокутивних відношень, встановлюваних між їх компонентами” [3: 79].

Складені мовленнєві акти будуються за допомогою одиниць метамови, що сприяють більш точному розумінню (і майбутньому виконанню) основного мовленнєвого акту у висловленні: *“О чом жебы вашей милости было вЪдомо, даемъ тутъ знати, зычучи при томъ доброго здоровья”* [16: 177].

Метамовні одиниці у закінченні дипломатичних листів часто поєднуються з репрезентативами, що у вигляді дієприслівникових зворотів коротко підсумовують сказане у тексті: *“А мы, и повторное наше низкое чоломъбите з покорною прозбою до вашего царского величества о ратунокъ внесши и жадаючи о прудкую пословъ отправу, ... наше подданство предъ маестатомъ вашего царского величества покладаемъ ... и на врагы победы зычимъ”* [17: 435].

Метамовні функції (привертання уваги, підтримання контакту) виконують і типові звертання:

- *“...и перво сего ознаямилъ ты, братъ нашъ, намъ, яко тебе Богъ пощастилъ надъ войскомъ Князя Великого Московьского...”* [18: 136];

- *“...извол ваша милост такъ учинити, дабы по приказу вашей милости тыхъ запорозцовъ лошадемъ там в СЪвску прокормлене могло быть оказано...”* [9: 431].

У закінченні листів-наказів, написаних гетьманами до полковників, “комунікативна рамка” значно коротша, але теж обов’язково наявна: *“О що все пилю приказавши, зичим в.м. доброго здоровья”* [16: 149].

Етикетні мовленнєві одиниці орієнтовані на полегшення комунікації шляхом висловлення поваги до адресата, підвищення його “обличчя” у суспільстві, тому вони входять до складу листів і є їх визначною жанровою ознакою.

Прості мовленнєві акти поєднуються у складні за допомогою прагматичних та прагмасемантичних зв’язків, характеризуються єдиною перлокутивною метою. Вивчення неелементарних одиниць мовленнєвої діяльності чітко висвітлює сутність взаємодії особистостей у спілкуванні. З одного боку, простежуються особливості сприйняття адресантом комунікативної ситуації як цілого комплексу взаємозумовлених подій, а з іншо-

го боку – роль безпосереднього контексту для декодування змісту висловлення адресатом. Крім того, широке використання складних мовленнєвих актів у досліджуваних документах вказує на високий рівень розвиненості мови, зокрема поняття сурядності і підрядності при побудові речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдлінська У.Я. Питання історичного синтаксису української мови / Уляна Ярославівна Єдлінська. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 107 с.
2. Шевченко И.С. Историческая динамика прагматических характеристик английского вопросительного предложения (XVI-XX вв.): дис. ... доктора филол. наук: 10.02.04 / Ирина Семеновна Шевченко. – К., 1999. –373с.
3. Карабан В.И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований / Карабан Вячеслав Иванович. – К.: Вища школа, 1989. – 131с.
4. Безугла Л.Р. Исторична динаміка мовленнєвого акту квестива у німецькій та англійській мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 “Германські мови” / Л.Р. Безугла. – Х., 1998. – 22с.
5. Михайлова Л.В. Эволюция директивных речевых актов в английском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Людмила Вильевна Михайлова. – Х., 2002. – 198с.
6. Морозова И.И. Коммуникативные стратегии вежливости в стереотипном речевом поведении викторианской женщины: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Ирина Игоревна Морозова. – Х., 2004. – 215 с.
7. Книга Київського підкоморського суду: 1584-1644 / [відп. ред. В.В. Німчук]. – К.:Наукова думка, 1991. – 335 с. – (АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Пам’ятки української мови. Серія актових джерел).
8. Литовская метрика 1522-1530: 4-я книга судебных дел: копия конца 16 в. / [ред. С. Лазутка]. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского ун-та, 1997. – 513 с.
9. Листи Івана Мазепи / [ред. В.Станіславський]. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002 . Т.1. –2002. – 480 с. – (НАН України, Ін-т історії України).
10. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа с 1573 по 1580 год. / [изд. М.Погодин и Д. Дубенский]. – М.: Московский университет, 1843. – 285 с. – (Императорское московское об-во истории и древностей российских).
11. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упор. С.О. Павленко]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с. – (Чернігівський музей ім. В.В. Тарновського. Канадський інститут українських студій Альбертського університету. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського).
12. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / [ред. І. Крип’якевич, І.Бутич]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с. – (Ін-т суспільних наук АН УРСР. Архівне управління при Раді міністрів УРСР).
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича / [упор. І.Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К., Львів: НТШ, 2004. – 1086 с. – (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію, серія 1).
14. Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / [упор. І.Бутич]. – К., Львів: НТШ, 2002. – 780 с. –

- (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарию, серія 1).
15. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.: 1582-1588 / [відп. ред. В. Русанівський]. – К.: Наукова думка, 1965. – 190 с. – (Академія наук УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Пам'ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот).
 16. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею: [в 5 т.]. – СПб, 1853. Т.5.:1633-1699. – 288 с.
 17. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов: [в 3 т.]. – [2-е изд.] – К., 1898. – К.: Ун-т св. Владимира, 1898. Т.3. – 1898. – 600 с.
 18. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда Августа с 1545 по 1572 год. / [изд. М.Погодин и Д. Дубенский]. – М.: Московский университет, 1843. – 480 с. – (Императорское московское об-во истории и древностей российских).

УДК 811.222.1-119

Мазепова О.В.
(Київ, Україна)

ОПОЗИЦІЯ «СВІЙ–ЧУЖИЙ» У ПЕРСЬКІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ *(на матеріалі фразеології перської мови)*

У статті розглянуто та інтерпретовано в термінах кодів культури особливості мовної репрезентації концептуальної опозиції “СВІЙ–ЧУЖИЙ” у фразеологічному фонді перської мови.

Ключові слова: код культури, мовна свідомість, мовна репрезентація, фразеологізм.

В статье рассмотрены и проинтерпретированы в терминах кодов культуры особенности языковой репрезентации концептуальной оппозиции “СВОЙ–ЧУЖОЙ” во фразеологическом фонде персидского языка.

Ключевые слова: код культуры, языковое сознание, языковая репрезентация, фразеологизм.

In the article the particularities of lingual representation of the conceptual opposition of “ONE’S OWN–ANOTHER” in the Persian phraseological fund are researched and interpreted within the terms of cultural codes.

Key words: cultural code, lingual consciousness, verbal representation, phraseological unit.

Антропоцентричний характер сучасної лінгвістики, зумовлений зростанням інтересу до статусу людини, проблем її взаємодії з навколишнім світом та собі подібними, вимагає всебічного вивчення бінарних концептуальних опозицій, притаманних свідомості представників різних лінгвокультур, та їх мовної репрезентації. Однією з таких опози-